

5 чылдың август
де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 77
(18664)

2015 чылдың
июль 16
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

БЕТОН ЗАВОДУН ТУРГУСКАН

Бетон заводу, ооң кол инженер Тыва чурттуг Хаджиматов Раджубек.

Иваже инвесторларны хаара тудаларның-биле сырый ажилдаары ва Республиканың Баштыңының аш Чазаның кол сорулгаларының эзи. Азербайджан Республика- «BENKONS» компанияның ажил-туулгазының кол угланышкыны – ту-компания амгы үеде Кызылда тууйбу

заводунуң чаартылгазын чорудуп турар. Тыва Республиканың Чазаның тургусканы ажилчын бөлүктүң кежигүннери тудуг объектисинге дүүн, июль 15-те, чорааш, ооң ажылы-биле танышкан.

Бир шакта 180 кубометр бетон бүдүрер заводту Кызылдың тууйбу заводунуң де-вискээринде компанияның ажилчыннары

тургускаш, чоокку үеде ажылгалга кири-ринге белеткеп турар.

«Шынның» корр.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруу.

(«BENKONS» компанияның ажылының дугайында дараазында үндүрүлгөгө ном-чуур силер).

АНЫЯКТАР ШУУЛГАНЫ

Июль 18-21 хуннеринде Таңды кожуунуң Дүргенге чылдың-на эртип турар «Тыва – хөгжүлдениң девискээри» (Дүрген-2015) аныяктарның өөредилге шуулганы болур. Ооң ажылынга Россияның хоорайларында болгаш даштыкыда тыва студентилерниң төлээлери, аныяк сайгарлыкчылар дээш, 400 хире аныяктар киржир.

Республиканың Баштыңының эгелекчи саналы-биле чеди чыл бурунгаар төртүтүнген «Дүрген» аныяктар шуулганы ылаңгыя бизнес адырында аныяктарның эгелээшкннерин боттандыраар онзагай шөлчүгөш болу берген.

«Шуулган аныяктарның эгелээшкннерин камгалаарына кезээде белен. Ниитилелге ажыктыг чүүлдерни эккеп, долгандыр делегейни өскертиринче чүткүлдүг болгаш чедишкнниг болук-саан ажил-ишчи аныяктарның саналдап киирген төлөвилелдеринге үнелелди аныяктар боттары ажык-чарлы-биле бадылаары күрүнө деткимчезин алы-рынга идиг бооп турар. «Евразияның интеллектуалдыг алдыны» бүгү делегей шуулганының бир шөлчүгөжиниң үнде-зини «Дүрген» аныяктар шуулганы болур уjurлуг. Ооң ындыг боорунга шупту баш-тайгы байдалдар бар» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Шуулган үезинде «Аныяк сайгарлыкчы-ның школазы», «Келир үениң төлөвилели» өөредилге шөлдери ажилдаар. Мастер-класстарны болгаш өөредилгелерни эрт-тирери-биле Москвадан, Челябинскиден, Москваның Садыг-Үлетпүр палатазының база Россия Федерациязының Садыг-Үлетпүр палатазының бизнес-школа-ларын бидик мергежилдиг специалис-терни чалаан.

«Аныяктарның бизнес-төлөвилел-дери-2015» республика конкурзунуң шилилге түңнелдери-биле «Дүргенче» путевка алган 39 бизнес-төлөвилел шуул-ганга киржир. Ол дээрже «Көдээ черге теплица ажил-агынын организаастаары», «Спорт-кадыкшылга төвүнүң объектисин тудары», «Скалодром төптү аядары», «Кадарчы» тыва ыттар питомниги», «Ажыктыг» универсалдыг электри дээр-бези» дээш, өске-даа төлөвилелдер.

Шуулганга шилип алдынган төлө-вилелдер аныяктар ортузунда сайгар-лыкчы чоруктуң шынарының бедээнин, бодунуң бизнес-идеяларын ажилдап кылырда, киржикчилер чогадыкчы чо-руун көргүскенин конкурс комиссиязы демдеглээн.

Республиканың Баштыңы «Тыва – хөгжүлдениң девискээри» аныяктар шуулганын организаастаарын, өөредилге программаларының шынарын экижи-дерин, делегацияларның аай-дедир аргыжылгазының айыыл чок чоруун хандыраар хемчеглерни алырын база хову лагеринге корум-чурум хайгаара-лын бодунуң контролонга алырын Чазак Даргазының оралакчызы Органа Натсак-ка дааскан.

ТР-ниң парлалга албаны.

«ШЫН» — ЧОНУНУҢ СОЛУНУ

2015 чылдың ийги чартында «Шын» солунуң чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында болгаш «Тывапечать» КХН-ниң киоскилеринде бо хуннерде чоруп турарын дыңнадып тур бис.

Ынчангаш «Шынның» үезинде чагы-дып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту – бижекчилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар.
Чагыдылга уламчылап турар!

Тываның Баштыңының албан-ажылы

МООЛ ТЫВАЛАРЫНЫҢ
НААДЫМЫ

Өөредилге болгаш эртем сайыды Каадыр-оол Бичелдейге удурткан чогадыкчы коллективтер төлээлери, спортчулар кирген делегация Цэнгэл тываларының наадымына киржири-биле июль 13-те аъттаныпкан.

Күрүне Чөвүлелиниң Президиумунуң ажилчын бөлүүнүн база Россияның энергетика сайыды Александр Новактың эртинери энергетика ажил-агыын хөгжүдеринин айтырыллары-биле холбашкан хуралдарга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун киржири-биле планнаттыг ажил-агыны сургакчылаашкын Цэнгэлдин Наадымы капсырлажы берген. Ынчангаш Тываның Баштыңы Наадымга киржир чай чок бооп, ооң организаторларынга болгаш киржикчилеринге бодунуң байыр чедиришкенин Шолбан Кара-оол Тываның делегациязы-биле дамчыткан.

Июль 15-те Баян-Өлгий аймактың Цэнгэл сумузуна Моолда чурттап турар тываларның Наадымы эгелээр. Ону моол-тыва кады ажилдажылга ниитилелиниң деткимчези-биле моол тываларының «Эв нэдгел»,

«Авам» ниитилелдеринин, «Чинагийн Галсан» фондунуң, Моолдун «Улуг одаг» тыва студент ниитилелдеринин база Тываның даштыкы-биле экономиктиг харылзаа агентилели организастап эртинир турар. Байырлалга келир Тывадан аалчылардан аңгыда, Моолдун өске аймактарындан тываларның этниктиг ниитилелдеринден төлээлерин манап турар.

Албан-өзүзунуң байырлыг кезээнден аңгыда, тываларның ынак оюннары — хүреш, ча-биле кара адыры, аът чарыжы, национал уран чүүлдүн мастерлеринин концерти, национал тыва хеп көрүлдези болгаш өске-даа культурулг хемчеглер байырлалды каастаар. Оон аңгыда делегацияларның төлээлери ча ада-рының мөөрейинге киржирин Наадымның эртинирчилери планнаан. Көшкүн чоннарның дайынчы уран чүүлү-биле холбап, бурунгу өзү-чанчылдарын хүндүлүг аалчыларга таныштырар.

Июль 16-да Моол биле Цэнгэл тываларының Наадымы маргылдааның тилекчилерин шаңнап-мактааны база түңнел концерт-биле төнөр.

ЧИЗЕНИҢ ЧИГЕЗИ ДЭЭШ

Чазак кижигүннери болгаш муниципалдыг тургузуглар удуртукчуларының киржилгези-биле эрткен селектор хуралга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол республиканың девискээринге көдээ ажил-агы чизезин чогуур деңгелге эртинеринге ыяк белеткениринче кыйгырган.

«Ол ажил чугула херек, чизени шынарлыг чорутканының түңнелдеринден федералдыг субсидияның хемчээли хамааржыр. Ооң мурнунда Тожу тываларын сан-чуралайга кирибээни ышкаш чактырылганы кылып болбас» — деп, ол демдеглээн.

2006 чылда эрткен көдээ ажил-агы чизезинин үезинде чизечилер Тожуда тывалардан аңгыда, Тожу тывалары барын тоомчага албайн барган. Херек

кырында бар 4442 Тожу тываларын чүгле 1900 кылдыр кызыра чизелээн. Шак ындыг таварылгалар Россияның девискээринде чурттап турар өске-даа эвээш санныг чоннар-биле болган.

Көдээ ажил-агы чизезинин объектилеринге көдээ ажил-агы продукциясын бүдүреринге көрдүнгөн болгаш ажылгап турар чер участоктарының ээлери, ажылгачылары, эдилекчилери болгаш арендаторлары юридиктиг болгаш хуу кижилер хамааржыр. Шак ындыг объектилерге көдээде мал-маганны тудуп турар юридиктиг болгаш хуу кижилер база кирер. 2006 чылда бүгү-российжи бирги чизени эртинген. Чизени он чылда бир катап чорудар.

ДЕВИСКЭЭРЛЕРНИ ТУСКАЙЛААР

Бойдус байлаан чон шаандан тура ажылгап чаңчыккан девискээрлерни тускайлап аңгылаар айтырылгалар-биле ажилдаар ажилчын бөлүктү республиканың Чазанга тургузар айтышкыны Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол берген. Бойдустун курлавырларын үлөтпүр дүрген шынгаздып ап турар байдалдарга тус черниң чурттакчыларының чаңчылчаан ажил-ижин кадагалап база хөгжүдери-биле этнокультура заповедниктерин Тывага тургузуп эгелээринче херек кырында бирги базым бо.

«Хостуг экономиктиг ниитилел» организацияның регион салбырының хуралына Шолбан Кара-оол 2015 чылды Тывага Улусчу чаңчылдар кылдыр чарлаарын дыңнадып, кылыр ажилдарның угланышкынын сайгарып тура: «Эрте-даа азы орай-даа болза, бети дизе 10 хире чыл эртерге, одарларның өртээниң аартаары-биле малчыннар көшкүн амыдыралдан үнүп, чаңгыс черге турумчуй бээри магатчок. Бир эвес, шынап-ла, ынчап баар чүве болза, Тывада амгы үеде көңүслө ескерилге чок хевээр арткан

көшкүн культурага ооң салдары база чедер» — деп, Шолбан Кара-оол этнокультурулг заповедниктер төлөвилелиниң ханы уткаын айткан. Чүгле көшкүн мал ажил-агындан аңгыда, өске кандыг-даа ажил-агы чорудулгазы хоойлужудулга-биле хоруглуг, онза камгаладыг девискээрлерни тургузарын ук төлөвилелде республиканың Баштыңы көрүп турар.

Бойдус байлаан чон шаандан тура ажылгап келген девискээрлерни тодарадып, оларның хуваалдазын, ажылгачы-биле хамаарылгаларының регламентин ылавылап, черлерниң инвентаризациясын чорудуп, нормативтиг баазаны белеткээр ажилдарны бойдус курлавырлары болгаш экология сайыды Чайзу Кыргыска баштаткан ажилчын бөлүккө Тываның Баштыңы дааскан.

Тываның Бойдус яамызының медээзи-биле алырга, чаңчылчаан бойдус ажылгалының девискээрлери база ол ышкаш общиналар дугайында федералдыг хоойлушагда-ла бар-даа болза, республикада ындыг эрге-байдалдыг чаңгыс-даа участок тургустунмаан бооп турар.

gov.tuva.ru

ИНВЕСТИЦИЯ КЛИМАДЫН
ЭКИЖИДЕР ДЭЭШ

Регионнарда хей-ниити ужур-дузалыг төлөвилелдерни деткир база инвестиция климаттын экижидер адырда мурнакчы арга-дуржулгаларны нөптөрдир дээш, Владимир Путинниң саналы-биле РФ-тиң Чазанда тургускан «Стратегтиг инициативалар агентилели» коммерцияга хамаарышпас автономнуг организацияның төлээлери республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдун чалааны-биле Тывага келгеш барган. СИА-ның специалистери Тываның Экономика яамызы, республиканың Садыг-үлөтпүр палатазы-биле кады биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту хөгжүдеринге таарымчалыг байдалдарны тургузар айтырылгалар талазы-биле семинарларны болгаш «төгерики-биле» эртинген. Агентилелдин бир дугаар белеткээн Россияда инвестиция климаттын байдалына национал рейтингинин түңнелдерин база СИА-ның республиканың эрге-чагыргазы-биле моон соңгаар кады ажилдажылга айтырылгаларын база сайгарган.

Национал инвестиция рейтингинин кол сорулгазы — багай ажилдап турарларны сойгалаары эвес, а сайгарлыкчы чорук хүрээлелин экижидеринге регионнарның эрге-чагыргаларын кириштирип, бергелерни илери-деп, Сибирь федералдыг округта СИА-ның төлөчериң удуртукчузу Илья Воронов тайылбырлаан. Мындыг хевирлиг рейтингини бир дугаар тургузуп турар, ынчангаш регионнарның эге туруштарын демдегелеп, бизнесте чорударына таарымчалыг негелделерни деңгештиреринге географтыг, агаар-бойдус болгаш өске-даа онза чүүлдери чокка, эрге-чагырга органның хамааржыр иштинерлерин хүлээп алырынче ол угланган деп санап турар.

СИА-ның төлээлериң бодалы-биле, рейтингинин ниити каттышкан көргүзүү-биле Тыва

сөөлгү черде-даа болза, идегел бар. Ниити түңнелди үндүрер 45 барымдааларның 4 көргүзүүнге республика бедик демдекти алган. Оларның аразында — эрге-чагырга органның шимчөвөс өнчүгө эрге болгаш ооң-биле холбашкан хамаарылгаларның бүрүткелдин дүрген кылыры, электроэнергияга коштунарда эвээш санныг негелделер, училищелер болгаш дээди өөредилге черлеринин доозукчулары үлөтпүр, көдээ ажил-агы, тудуг болгаш транспорт бүдүрүлгелеринге ажилдай берип болуру, биче бизнеске ачы-дуза чедирип турар хей талалыг төптөриң бары.

Тываның эрге-чагыргазы национал рейтингинин түңнелдери-биле 11 параметрге ортумак демдекти алган. Инвестиция климаттын 11 барымдаазы ортумактан куду, 23-ү — казыр демдектерни алган. СИА-ның айтырылгаларына харылаан Тываның 400 ажыг сайгарлыкчылары, бизнес-ниитилелчилери ТР-ниң Тудуг яамызындан тудуг тударына чөлшээрел алырының хуусаалары узун, үндүрүг органның бүдүрүлгени бүрүткелдири шүүттүг дээрзин демдеглээн.

Регионнарның инвестиция сонургалын бедидер бүгү-российжи төлөвилелди боттандырып эгелээнинин эге чадаларында Тыва мурнуку черлерге турганын ужуражылга үезинде демдеглээн. Регионнуң инвестиция стандартын республика бир дугаарында кирип, шенээн болгаш ону муниципалдыг деңгелче база кириген. Ындыг болза, жок, стандартты хүн бүрүнүң ажил-чорудулгазына кирир талазы-биле туружун өске регионнарга мурнадыпкан. Ону чүгле Тывага хамааржыр онзагай байдалдар, социал-экономиктиг хөгжүлдө, үлөтпүр болгаш сайгарлыкчы чоруктуң күчүзүнүң аңгы-аңгы деңгелдери-биле тайылбырлаар. Чижээлээр-

ге, энергияның, чырыктын чедишпө хей таварылгаларга техниктиг каттудугга чөлшээр да, чер участогу структура хандык кызыгаарлаашкыны

Республиканың йын Национал рейтингиниң кербейн турар. «Төдү» эртинирчилер чы чорук хүрээлелди айтырылгаларга көрүш-биле көргө чорудулга угланга эдилгелерни ажыктыг сүмелерин Тываның Чазаның, ораакчызы Орландыг деглээн. Тываның Шолбан Кара-оолду кири-биле тургустарлыкчы чорук хөгжүсчү карташкы сүмелерге даянганга 1-ден эгелеп эдилгеш немелделерни к

Тываның Экономика яамызы база Садыг-үлөтпүр талазы биле СИА аразында публиканың инвестициянын, ылаңгыя, сайгарука таарымчалыг ба тургузарының «улусчу экинчи» экижидер талазы-нары кады боттанды дажылга дугайында дны чарган. Хакасияда вада СИА-ның хей-ниити Сергей Ербягинниң бо алырга, сорулгалар алыр дээш, республика базымнары кылган. О — республикада инвестиция база региондан да черниң бизнес-төлөви шимчедип турарларга «соңганың» ролун күүрар Инвестицияны хаз талазы-биле агентилел каны. СИА-ның ажилд турары регионнарның арга-дуржулга атлаз арга-дуржулганы сүм саналдаан.

Юрий Ни

ӨРЕЛИГДЕ — ӨӨНДЕЛЕВЕС

Тываның Чазанга июль 10-дан эгелеп энергия курлавырлары болгаш чуртталга-коммунал ачы-дузалары дээш чурттакчы чондан коммунал телевидирлер чыыр шалыпчы айны чарлаан. ТР-ниң Одалга болгаш энергетика яамызының дыңнады-биле алырга, энергия курлавырларын аягылааны дээш чурттакчы чоннуң өрөзи 700 млн. рубль четкен. Республиканың чурттакчы чонунуң чылыг дээш өрөзи — 340 млн., а чырык дээш — 316,9 млн. рубль. 1 абонентинин ортумак өрөзи: июнь айда чылыг дээш — 13065 рубль, чырык дээш — 4754 рубль.

Республиканың Одалга болгаш энергетика яамызы биле энергетиктер ажилдап турар чурттакчы чонда өрелиг кижилерниң даңзын тургускан. Оларның саны 25 муң хире кижиге, ниити өрөзинин түңү 158,4 млн. рубль четкен, бир кижиге онааштыр ортумаа-биле 10832 рубль — чылыг энергиясы, 4267 рубль — чырык энергиясы. Яамының сүмелээни-биле

өрениң түнүн эвээжедир дээш, бүгү албан черлеринин болгаш организацияларының удуртукчуларына өрелиг ажилдакчыларынга хамаарыштыр хемчеглерни алырын дааскан. Күрүне болгаш муниципалдыг ажилдакчылардан өрелиг кижилерге корум-чурум хемчээр онаар, херек болза, үндүреринге чедир чугааны чорудар.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даалгазы-биле республика Чазаның Даргазының ораакчыларынга болгаш сайыттарынга кожуунарны быжылгап, телевидирлер чылдазын контролга алырын дааскан.

Оон аңгыда ТР-ниң Одалга-энергетика яамызы өрелиг кижилерни бөлүктөргө чарарын база көргөн. Ачы-дуза чедирилгези дээш телевидирни чүгө төлөвейн турарын хынааш, бир эвес орулгазы чок азы эвээш болза, коммуналдыг субсидиялар алырына документилерни долдуруп, өрени дуглаарын чедип алыр.

бар-даа болза, өрө чар кижиге бар болза, тайылбыр ажилын чоружор болза, суд дамтыртырар. Тус чер чагы өрелиг кижилерни илөрезин үезинде төлээри алыр дээш ажилдаар.

Шалыпчы ай үезинде өрелиг кижилерни ма информация чепсекти чарлап дыңнадыр дуржу катап эгидер. Чылыг-этика компанияларының рүлгелери болгаш чурт коммунал ажил-агы орциялары өрелиг абонент даңзын тургузар. Чүгүгүс фамилиязын-даа каар болза, республика суурларында болгаш бир райларында кайы адрес чурттап турарын чон эки ынчангаш келир кышка селбеткел ажилдарын ч үезинде чорударына ка моондактап турарын сой ужурлуг.

«Шынның» бөгүнгү аалчызы: ЧӨӨН-ХЕМЧИК КОЖУУН

ТӨӨГҮВҮС ӨГБЕЛЕРИВИСТЕН ЭГЕЛЭЭН

Чондуг-даа чурттуң, кандыг-чоннуң төөгүзүндө, оон чонм-чолунга хамаарыштыр эле онзагай черни ээлеп, чондуг девискээр, кожуун, хоорай, суур черле турар, хамаарыштыр алырга, чончер Даа, азы Чөөн-Хемчик уну болурун оон төөгүзү, чон болгаш амгы үези херел турар.

1965 чылда Хемчиктин Даа унун чагырып турган моол Дамбының херек ужура албан-дужаалындан чениниң соонда, Шырап тыва кижжи чаа тургустун-кожууннуң нояны болган. анын чонунуң хей кезии тап чораан Хемчиктин ийи унунуң бирээзи Даа ко-Моолдун чагыргазындан алып, Амбын-ноянынң гейлеп чагырганы тыва уннарның каттыжып кирген кожууннуң девискээри дыка турган.

Амгы Чөөн-Хемчик, Сүт-Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Өвүр уннарның девискээрлери п турган. Даа кожуун Ак-гуш, Улуг-Монгуш, Кара-уш, Ондар, Хомушкун, Иргит, Э Ооржак, Иштии Ооржак, Ховалыг, Биче Ховалыг, деп 10 сумуларлыг турган. биле Бээзи кожууннарның ынга кызыгаар турбаан. анын кожууннарның чагыраңгы-даа болза, аралаш-холумак чурттап чораан. аңгаш бо ийи кожууннуң үзүн моон-даа соңгаар улам ыр өөренип көөрү чугула. аа кожууннуң таңма чери төвү амгы Чадаана хоо-а Алды-Хүрээге турган. Самагалдайның соонда ол черни ээлеп, Хемчик уннарның кол төвү турган. анын улуг хүрээлериниң эзи — Чадаананың Алды-аш Үстүү хүрээлери хей уг барыын кожууннарның нун шажын-чүдүлгезиниң төптери турган.

1965 чылда Даа кожуун нун Сайын ноян аймааның ргазындан хосталып ал-үезинден эгелээш, 1921 а тыва улустуң тускай до-ан күрүнөзи — Тыва Арат убиканың тургустунганын-дир 10 тыва ноян ада ызы-ы салгап, чагырып келген: ырап ноянның соонда оон азы Серги, үшкүзү — Дам-үндү, дөрткүзү — оон огулар, бешкизи — Базыя, гызы — Базыр, чедигизи —

Сарай, сескизи — Дүгер, тоскузу — Хайдып Үгер-Даа ук кожуунну чагырып келгеннер. Сөөлгү онгу ноян Хайдып ноянның огу Буян-Бадыр-биле нояннарның ызыгуур салгап, чагырамы доо-зулган.

Даа кожууннуң XIX чүс чыл-дың төнчүзүндө XX чүс чылдың эгезинде төөгүзү оон сөөлгү нояннарның бирээзи Хайдып Үгер-Даа-биле ханы холбаалыг. Ол боду ханы, чырык угаанныг, кажар болгаш бодунуң үезинге хамаарыштыр дипломат кижжи чораан.

Тываның чонун өске еже-лекчилерниң дарлалындан хос-тап, тускай хамаарышпас чурт кылып алырының талазы-биле башкы базымнарны ол кылган. Ону дараазында фактылар болгаш барымдаалар-биле ба-дыткап болур.

Ол 1901 чылда Даа кожууннуң нояны апаргаш, маньчжур империязының Тываны дорт ча-гырып, Улаастайга чурттап тур-ган төлээзи - генерал-чанчынга 60 муң лаң мөңгүнү хээлиге сунуп тургаш, Амбын-ноянынң эреңгей чагыргазындан үнүп, ге-нерал-чанчынга дорт чагыртыр тускайлаң эргени чедип алган. 1908 чылда 17 муң лаң мөңгүнү генерал-чанчынга база катап өргээш, Бээзи кожууну бодунуң эрге-чагыргазының адаанга ки-рип алган. Тываның чонунуң хей кезии чурттап чораан Хемчиктин 27 сумуларлыг кожууннарын Хайдып Үгер-Даа ноян тускай-ландыр чагырып алган.

Хайдып ноян Хемчиктин хей чоннуң ийи кожууну чагырар эргени чедип алгаш, бүгү Ты-ваны чагырган Амбын ноянга хамаарыштыр тускайлаң поли-тиказын шудургузу-биле чорудуп эгелээш.

Амбын-нояндан хамаарыш-пас политиказындан аңгыда, чурттуң казымал байлаан даш-каартан келген ажык-кончаа сүрген төтөглекчилерге бээрин-ден ол шиитпирли-биле удур-ланып, оларга удур хемчеглерни ап чоруткан. 1904-1907 чылдар-да Хемчиктин Ак-Довурактын даг-дүгүн ук черни эрге-чагыр-газы-биле кандыг-даа дугуржул-га чок ажылгалга кирип, кончаа сүрер сорулга-биле аңаа кандыг-даа чөпшээрел-дугуржулга чок кара туразында кээп турган орус, поляк кончаатыларга база орус, француз компанияларга Хайдып ноян шиитпирлиг удурланып, оларны Тыва чуртундан үнүп чоруурун чедип алган.

Чөөн-Хемчик кожууннуң чагыргазының даргазы Байбек МОНГУШ.

Оон ыңай Хайдып ноян XIX чүс чылдың 70 чылдарындан эгелеп, Тывага шургул кирип келгеш аңаа чонну кам-хайыра чок, каржы-дерзиизи-биле чу-луп чип чораан чижең орус садыгжыларга удур база чөптүг демиселди чорудуп турган.

Хайдып ноян бодап чораан күзел-сорулгаларын эчизинге чедир кылып шыдавайн, 1907 чылда билдинмес чылдагааннар уржуунда хенертен мөчөөш.

Даа кожууннуң ноянынга ызыгуур салгалын езугаар Хай-дып Үгер-Дааның азыранды огу Буян-Бадыр-биле саадаан.

Ол үеден эгелээш, Буян-Бадыр-биле ноянның Хемчик ко-жууннарын болгаш бүгү Ты-ваның мурнунда кылган үре-түннелдиг ажылдарын демдег-лээри чугула.

Бүгүдениң даргазы Амбын-ноянын, Хемчиктин улуг лама-зы Лопсан Чамзының соондарый Буян-Бадыр-биле Даа кожууннуң өмүнээзинден ук кожуунну орус күрүнезиниң составынга кат-тыштырып алырының дугайында дилег бижикти Николай хаанга кириген. Бо дилеглиг бижиктер 1914 чылда Тываның Россияның протекторатына киреринге бир чугула барымдаа болган.

Ноян Буян-Бадыр-биле ты-ва улустуң бот-догуннаан кү-рүнөзи — Тыва Арат Республи-каны тургузарына болгаш оон сайзыралының үндөзүн-суурун салырынга кириген үлүг-хуузу конгуч улуг. Ол боду моол, ти-бет бижиктерни билер, мерген, чырык угаанныг, эртем-билиг-лиг, чонунга хүндүткелдиг кижжи чораан.

1921 чылдың августуң 13-16-да Суг-Бажына тыва улустуң бот-догуннаан күрүнөзи — Тыва Арат Республиканы чарлап тур-гускан. Бүгү Тываның тургузукчу хуралын уштап-баштап, дарга-лап эрттирип, тыва улустуң баш-тайгы бот-догуннаан күрүнөзи Тыва Арат Республиканы тур-гузарына ол эң идепкейлиг киришкен.

Ук хуралга тускай догун-наан Тыва күрүнени тургузар дугайында төөгүлүг доктаалды хүлээп алган. «Таңды-Тываның Улус Республикасы болза хостуг улустуң бодунуң иштики херек-терин боду шиитпирлээр, кым-га-даа хамаарышпас күрүнөзи болур...» деп ук хуралга хүлээп алган чурттуң бирги Конститу-цияга быжыглан.

ТАР-ның тургустунган хүнне-ринден эгелээш, 30 чылдарның

эгезинге чедир Буян-Бадыр-биле Тываның Чазааның эң улуг ха-рыс салгалы болгаш удуртукчу ажылдарына ажилдап, тыва улустуң экономиктиг, политиктиг хөгжүлдөзүнге хамаарышкан чу-гула ажылдарны уштап-баштап, кылчып келген.

Монгуш Буян-Бадыр-биле дугайын чугаалап тургаш, оон чаңгыс чер-чурттуглары ТАР күрүнениң болгаш Чазактын көскү ажылдакчылары чораан Сат Чурмит-Дажыны, Куулар Дондукту база демдегеп айты-ры чугула. Олар бот-догуннаан ТАР-ның баштайгы чылдарда сайзыралына база улуг үлүг-хуузу киригеннер.

Тыва Арат Республика тур-густунгаш, сес чыл эрткен-де, 1929 чылда Даа кожуунну Чөөн-Хемчик кожуун кылдыр эде адаан. Ынчангаш ол үеден эгелээш-ле, кожууннуң экономи-казы, социал адыры, культуразы чоорту хөгжүлдени ап эгелээш.

Чөөн-Хемчик кожуун тур-густунгаш, суму бүрүзүнүң девискээринге колхозтарны организаптап, көшкүн амыды-ралдан коллективтиг, сууржуң амыдыралче кирип, школалар-ны, ясли-садиктерни сайзыра-дып, салбыр эмчилерин, эмчи пунктуларын суму бүрүзүнге тудуп тургузуп, машина-трактор мастерскаяларын, тараа урар шаңнар, складтар, чуртталга бажыңнары шапкыны-биле тут-тунуп эгелээш.

Оон соонда сайзыралдың үе-чадазында Чөөн-Хемчиктин төп кожуун эмнелгези, орту-мак школалар, ясли-садиктер, спорт болгаш музыка школалары, садиктер, столовая, почта, харылзаа черлери, шериг ком-миссариаты, өртке удур албан чери дээш, оон-даа өске албан организацияларны адап болур. Районнуң күүсекчи комитеди, оон эргелелдери, килдистер база район Соведи, көдээ Со-веттер тургустунуп, үе аайы-биле чаарттынганын төөгүнүң арыннары бадыткаар.

1991 чылдан бээр рыноктуң күштүг чалгыы Чөөн-Хемчик ко-жуунну окуп эрте бербээш. Маңаа бир-ле дугаарында, кожууннуң көдээ ажыл-агыйы, совхозтары, үлетпүр-бүдүрүлгелери үениң чаа байдалы, угланышкы-нынга белең эвезин көргүзүп, экономика, саң-хөө бүдүрүлгө талазы-биле 50-60 чылдарның деннелинге кудулаан.

Ол берге үелерде ажыл-агый чорудулгазының чаа-чаа хевирлери, адырлары тыттып

тургустунуп, рынок механизми хөгжүп эгелээш. Ам бо хүннерде кожууннуң девискээринде 110 арат ажыл-агыйлар чер бүрүзүндө хей-хей хуу кижилер чаа амыдырал дээш, боду бодун хандыртынар дээш бот-башкарнып ажилдап, хей тараа, ногаа, картофельди өстүрүп, мал-маганын тудуп эгелээш бо улуг байырлалының бүдүүзүндө улуг чоргаарал-биле чугаалап болур.

Амгы үеде Чөөн-Хемчик ко-жуун мал бажын өстүрер тала-зы-биле республикада мурнуку одуругларның бирээзин ээлеп турар. Кожууннуң девискээрин-де шээр малдың саны 140522 баш алып, бода малдың саны 19688 чедип турар. Кожууннуң хуу араттары 7454 баш чылгы малды, 1000 ажыг хаванны, 30 сарлыктарны болгаш 7 төвени тудуп турарлар.

Кожууннуң девискээринде муңчу малчыннарның саны чыл-дан чылче улам көвүдөп турар. Оларның аразындан Хайыра-кандан муңчу малчын Алексей Сүгеевич Саттың коданында хой, өшкүнүң саны 1570 чедип турар. Баян-Таланың малчыны Бадый-оол Доржуевич Кууларның шээр малы 1794 баъш, Иймерен Хүлер-оол Байыр-оолович Монгуштуң хой, өшкүзү 1130 ашкан. Ынчангаш оларга бол-гаш кожууннуң өске-даа көдээ ажыл-агыйының мурнакчыла-рына Наадым байырлалының бүдүүзүндө сеткиливистиң арындан оларга чоргаарланып, байырывысты чедирип тур бис.

Бистиң кожуунуус чурттакчы чонувустуң талазы-биле респу-бликада 3-кү черни ээлеп турар. Амгы үеде кожууннуң девискээ-ринде 22495 кижжи чурттап турар. Чоннуң саны чылдан чылче улам көвүдөп турары өөрүнчүг. Эң ылангыяда кожууннуң төвү Чадаана хоорайда 10472 кижжи чурттап, ажилдап турар.

Кожууннуң туттунуп, сай-зырап келген үелеринден чүг-ле 2014 чылдың дургузунда кылдынган ажылдарны ап кө-рээлиңер: Чадаана хоорайда кадыкшыл болгаш күш-культура талазы-биле улуг хемчээлдиг комплекс ажылгалга кирген. Ка-йызынга-даа 16-16 өг-бүлө чурт-таар 2 каът 2 бажыңны ажылгал-га кириген. Чадаана хоорайда «Чечена» деп ийи каът уруглар садының капитал септелгезин кылган. Чадаананың Тиелелге кудумчузун бүрүнү-биле асфаль-тылаан.

(Уланчызы. 4-кү арында).

Улуг байырлалдың бүдүүзүндө Үстүү-Хүрээниң эрги аналарын Тываның аңгы-аңгы булуңнарындан келген аян-чорукчуларның көрүп, сонугарга чорууру.

Чөөн-Хемчиктин делгемнеринде.

IX чүс чылда «Тываның алдарлыг кижилери» деп рүне номунда ады кирген Чөөн-Хемчик кожууннун төлептиг оолдар, кыстары

IX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери деп Күрүне номун эрткен векте Тываның үнүн, ниитилелдин болгаш күрүнениң үнүгә ачы-хавыялыг ооң шылгараңгай элдерин хүндүлээриниң, эрткен, амгы келир үедеги салгалдарның мурнунга халгазын медеп билириниң принциптерин бадалавышаан үндүргөн.

IX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери деп Күрүне ному болза, Күрүне ному болуп байдалдыг болгаш аңаа кириери Тыва Республиканың дээди күрүне шаңналы — Тыва Республиканың Орденинге деңнежип турар. Шкаш ук ном Тыва Республиканың төөгү-тура талазы-биле салгалының документал-ураскаалы болуп турар болгаш күрүнеден алалдыг болуп.

IX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери деп Күрүне номун дугайында Тыва Республиканың Хоойлузу» 2001 чылдың декабрь 1-үнгөн №1275.

Ук номда Чөөн-Хемчик кожуундан ады кирген оолдар-аттыг кижилерни көрээлиңер. Монгуш Буян-Бадрыгы Хайдып оглу Дондук Куулар Дажы оглу Чурмит-Дажы Сат Саны-Шириевич Шойгу Сергей Күжүгетович Лопсанчап Ооржак Чываажыкович

6. Монгуш Чола Допур-оолович
7. Танов Седип-оол Токпак-оолович
8. Куулар Шулуу Давааевич
9. Куулар Дамдын Санчааевич
10. Артас Монгуш Баян-оолович
11. Байыскылаң Монгуш Данзынович
12. Куулар Лопсан-Соруктуг-Маадыр
13. Шома Гессен Борисович
14. Кара-Сал Пириңлей Оруму оглу
15. Кара-Сал Даржаа Сарыгович
16. Монгуш Дадар-оол Сангыр-оолович
17. Доктугу Монгуш Допур-оолович
18. Дилгижек Константин Канчырович
19. Кара-Сал Даан Дамбалановна
20. Монгуш Алдын-кыс Сана-Баировна
21. Настык-Доржу Донгак Сүлдемич
22. Шаалы Александр Топоевич
23. Куулар Доржу Сенгилович
24. Лопсан-Чимит Монгуш Шокар-Чүлдүм оглу
25. Ак-оол Кара-Сал Дембирелович
26. Кенин-Лопсан Монгуш Борахович
27. Кенденбиль Ростислав Докур-оолович
28. Саган-оол Олег Карламович
29. Ондар Коңгар-оол Борисович
30. Ховалыг Кайгал-оол Ким-оолович
31. Куулар Чамыяң Сегбеевич
32. Монгуш Чечен-оол Алексеевич
33. Монгуш Мерген Намчылович.

МУҢЧУЛАРНЫҢ БАШТАЙГЫЛАРЫ

Чөөн-Хемчик кожуунда хуу маадаарып оор малчыннарда ажыг хойлуг, өшкүлүг маларны 10 чыл бурунгаар-ла билик солуннарынга чырыгелевидениеге көргүзүп эгел-Чүгге бодунуң Чөөн-Хемчик кожуунда эвес, а харын бүгү-нүн девискээринге муңчу малчыннарның эгелекчилериниң билиг Маргарита Дарзынма-биле ооң өөнүң ээзи Мөңгел-ин Лоодоевич Ондарлар аржыр. Оларның үлегерин Чөөн-Хемчик кожууннун а харын бүгү республиканың малчыннары эдерип, хей мал-чын өстүрүп, бай-шыырак ап чоруурунга кым өөрүсес

Тыва Республиканың муңчу малчыннары Маргарита Дарзынмаевна биле Мөңгел-Назын Лоодоевич Ондарларның хостуг үезинде өөнгө шайлап орташ, ажил-ижин, амыдырал-чуртталгазын чуугаалажып ораары.

ал-маган көвүдээрге, аңаа даар кижилер херек болгай. тус хөгжүп сайзырап турда, улуска база ол ажыктыг. тугаарында, ажил-агыдан тээп, амыдыралдан бак-ан төрелдерге тыва чоннун өөгүден бээр чаңчылы бар ийгай: бот-боттарынга ажыр, төрел бөлүккө яды-лиг кижилер турар чүве болза хүндүткелдиг кижиниң

төрел бөлүк баштыңының адынга багай болуп.

Мөңгел-Назын Лоодоевич кадарган малынга дузалажып турган кадарчыларынга оларның ажылының төлевири кылдыр чыл бүрүдө хураганнарны, анай-ларны, хой, өшкүнү ниити кодан-дан үзүп берип турар. Улуг мал-

чынга 3-4 чыл дузалакчылаан кадарчыларының мал-маганының саны 100 оранчок ажа бээрге, олар боттары хуу кыштаан тудуп, аңгылары бергенер база хей. Олар ам улуг кадарчызының үлегерин эдерип малын база 1 муң баш чедирер дээш ажилдап турар малчыннар база бар.

ЧОРГААРАЛЫМ ИЛЕРЕДИИ

15 чылдың июль 23-25 хуннеринде 9 оруктун иринде турар Чөөн-Хемчик — Даа кожууннун ылдаан байырлалы, Тыва Республиканың ымы, он алдыгы дириг хөгжүмнүн делегей-лиг «Үстүү-Хүрээ» фестиваль болгаш улуг

байырлалдың культура массалыг хемчеглери Чадаана хоорайга болуп эртер. Кожуунунун сайзырап чекетелеринге үлүг-хууун кирип чоруур чаңгыс чер-чурттугларымга чоргаарланып илереткен одуругларымны номчукчуларга бараалгаттым.

ДАА КОЖУУН — ЧОРГААРАЛЫМ!

ним тудуш, төрзүн черим йыралдыг Даа кожуун, айым дег, эргим, ынак ыралдыг Чөөн-Хемчиим.

Чөөн-Хемчиим чону чолдуг, ирелзирек, хүндүлээчел, Чөөн-Хемчиим чери ыдык раан кижилер ону билер.

Тывавысты алдаржыткан пантылыг төлдери хей гаалчылар, политиктер ортсменнер, бизнесменнер.

Чоргаарланып ханмазыыс Шойгу Сергей Маадырны

Салгалдары дөзеп уктаар Чаа, чаа аттар улам өзер.

Каптагайны эргий кезээш, Хамык чонну кайгадылкан Кайгал-оолду, Конгар-оолду, Надя Наксыл, Мөңгүн-оолду.

Чечен-мерген угаанныглар Чогаалчылар кайы көвей: Черлик-оол, Кенин-Лопсан, Черин алгап, мактап чорлар.

Тывавыстың күчүтени Чонувустун чоргааралы Чөөн-Хемчик мөгө оглу Күчүтенивис Аяс Монгуш.

Даа кожуун ыдык черин Кадагалап камнап чораан

Буурул баштыг өгбелери Төөгүдө дириг арткан.

Алды, Үстүү хүрээлерге Арбын чону айыс алып Дагылгалыг, сүзүглелдиг Даа кожуун, алдаржы-ла!

Өгбелерим чурттап чораан Төрзүн черим — Даа кожуун, Ам бо хүнде Чөөн-Хемчик Ажил-ишчи чонум чурту.

Ырак черге чоранымда, Ырым болуп куттулуп кээр Ыдык черим

Чөөн-Хемчиим — Ынакшылым, чоргааралым! Лариса ДОНГАК.

МАЛЫВЫСТЫ ӨСТҮРЕР БИС

Мурнакчы малчыннар Наталья Николаевна биле Дактан Досумович Донгактар.

Теве-Хаяның малчынна-ры Наталья Николаевна биле Дактан Досумович Донгактар чайның кончуг изиг үезинде кадарган малын Улуг Хөндергеңиң Ак-Хем аксында сериин чай-лаанда кадарып, семиртип ап турарлар. Дактанның ада-иези угу-дөзүндө тура мал-маган-биле халбактанчып чорааш, огулун мал ажылының бүгү ча-жыттарынга өөредип, кижизи-дип кааннар.

Ынчангаш амгы үеде На-талья биле Дактан Донгактар ада-иезиниң оларга дамчы-дып берген арга-дуржулганын, чымыштыг ижин чыл келген тудум-на улам байыдып, бо юби-лейлиг чылда шээр, бода, чылгы малының ниити санын 1 муң чедирип, республиканың муңчу малчыннарының санынче ки-рер дээш бүгү-ле херек ужурлуг саазын саавырларын белеткеп эгелзэннер.

Малчыннарның одар-бел-чирилг тайгага семиртип азы-рап турар малының деңгели эки болуп турарына өөрүп, келир чылдың кыжынынга хе-

реглээр сиген-ширбиин бе-леткээринче кирер дей берген-нер. Оларның амгы үеде кол-ла сорулгаларның бирээзи малын сериин ойтут тайгаларга эки се-мирткеш, келир чылын кадарган малындан хей хураган-анайлар-ны, бызааларны, кулунчактарны алгаш, кадарган малының ниити санын 1 муң оранчок ажырап со-рулганы боттарының мурнунда салып алгаш, шудургу ажилдап турарлар.

Дактан Досумовичиниң ка-дарып турар чылгызының ара-зында чүгүрүк аъттар база хей. Ооң чүгүрүк аъттары кожууннун Шагаа байырлалында, республи-ка хемчээлдиг улуг чарыштарга бирги черни чаңгыс эвес удаа чаалап ап келген. Ооң бир тодар-гай херечизи — бо чылын Дактан Досумовичиге республиканың Көдээ ажил-агый яамызының Хүндүлел бижин тывысканы болуп. Чарыш аъдын канчаар соодар талазы-биле арга-дур-жулганын Дактан Ховалыг чыл-гычы эш-өөрүнге, аныктарга күзөлдү-биле дамчыдып берип турар.

УКСААЛЫГ ИНЕКТЕР

Чадаананың арат ажил-агыны башкарыкчызы Эль-вира биле Буян Саттар 3 чыл бурунгаар Чөөн-Хемчик кожуунга шенээри-биле эккелген Колстин-ская деп уксаалыг, кызыл-шокар, сүткүр 95 инектерни хүлээп ал-гаш, ол малды кожууннун девис-кээринге кыш, чай чок кадарып, ажаап эгелзэннер.

Ол үениң дургузунда аныак кадарчылар уксаалыг малын канчаар кадарарын, ажаап-те-жээрин кышкы-даа, чайгы-даа үеде бүгү талазы-биле өөренип көргөннер. Түңнелинде ол уксааның инектери тус черниң шириин агаар-бойдузунун бай-далында колдуу тура азыраар болза, оларга таарымчалыын

билип алганнар. Оларның сүткүр чоруу Тываның инек-теринден бир янызын эскер-геннер. Бир эвес Тываның инектери кызыраан үезинде сүт бербес болза, Колстинская деп уксаалыг кызыл-шокар, сүткүр инектерниң сүдүн бир чылдың дургузунда узуктел чок саап болуп. Оларны чайын-даа, кыжын-даа хүн бүрүдө саарга, ортумаа-биле хүнде 6 литр сүттү берип турар.

Эльвира биле Буян Сат-тар чайның кончуг изинде кадарган малын сериин ойтут Хөндергеңиң тайгаларында чайладып ап, август айның ортаа үезинге чедир аңаа туду-рын планнап алганнар.

Эльвира Дмитриевна Сат (ортузунда) чайгы үеде оларга дузалажып келген дуңмалары Иркутскиниң аграрлыг (чер ажилдыг) университетиниң башкызы Юлия Монгуш, ол-ла университеттин 2-зи курузунун студентизи Евгений Кара-Монгуш болгаш саанчы Оксана Ортун олар.

Үстүндө материалдарны кожууннун кол зоотехниги Алдандай ООРЖАК белеткээн.

ТОС ОРУК БЕЛДИРИ

2015 чыл — Чадаана хоорайга болгаш Чөөн-Хемчик кожуунга онзагай төөгүлүг чүүлдерниң чылы болуп турары өөрүнчүг. Даа кожууннун 250 чыл оюн демдеглел эрттирери, дириг хөгжүмнүн XVI делегей чергелиг Үстүү-Хүрээ фестивалының байырлал хүннеринде эртери онзагай. Чадаананы хоорай кылдыр адаанандан бээр 70 чыл оюн, республиканың «Наадым-2015» байырлалының Чөөн-Хемчик кожуунга болуру бистиң кожууннун ажил-иши чонун хей-аът кирип турар.

Музей-бажыңның удуртукчузу Зоя Канчыыр-ооловна Балчырактың чаа экспонаттарны эде салып турары.

Ада-чурттуң Улуг дайыныга Тиелелгениң 70 чыл оюн демдеглел тура, Россияның Маадыры, Россияның камгалал сайыды Сергей Күжүгетович Шойгунун 60 харлаан юбилейин канчаар-даа аажок улуг көдүрлүүшкүн-биле демдеглээни чугула черни ээлеп турар.

Сергей Күжүгетович Шойгунун ажил-ижи чежемейин-даа чай чок болза, ол төрөөн хүнүнде, төрөөн хоорайыга кээп, чаңгыс чер-чурттулары-биле ужурашканын чер-чуртунга, ында чурттап чоруур чонунга ынакшылының болгаш чоргааралының ханы илерээшкинин көргүскен деп билип турар бис.

Ол үеде Чадаана хоорайга Ленин кудумчузунун 47 дугаарлыг бажыңыга чурттап чораан Күжүгет Серзеевич биле Александра Яковлевна Шойгуларның бажыңын — төөгүнүн тураскаалдыг бажыңы деп үнелээш, Сергей Күжүгетович Шойгунун 60 харлаанынга тураскаадып ажитканы солун болгаш улуг назылыг кижилерге улуг белек болган.

Кожуун чагыргазы ук бажыңы төөгүнүн тураскаалдыг болгаш камгалалдыг оран-савазы кылдыр камгалап, кожуун реестринче кирип деп белеткел турар.

Чадаана хоорайың Ленин кудумчузунун 47 дугаарлыг бажыңының төөгүлүг уjur-дузалыг болгаш 20 вектиң 1950 чылдарында Чөөн-Хемчик кожууннун социал-экономиктиг сайзыралыга кириген үлүх-хуузуң демдеглел, Шойгуларның өг-бүлелиниң ол үеде ажил-амыдыралының кандыг турганын аныяк-өскенге, келир үениң салгалдары өгбелерин эки билер кылдыр чаңчытырар сорулга-биле ажиткан. Аңаа ам өг-бүлө төптериниң чыгыр чери кылдыр доктаадып, Чөөн-Хемчик кожууннун «Культура салгал байлаа төпке» дамчыткан.

Чадаананың девискээринге

ол «Өлчей кежиктиг өг-бүлөгө» тураскаадып — «Ада көрбээнин оглу, ие көрбээнин кызы көөр» деп тыва чоннун үлегер до-маанга үндезилеп, Күжүгет Серзеевич биле Александра Яковлевнаның улуг уруу — Лариса Күжүгетовна Шойгу Күрүне Думазында Тываны төлээлеп турары — биске чоргаарал.

Ортун оглу Сергей Күжүгетовичиниң ажил-ижи Тыва чоннун келир үезинде өзүп олурар чаа салгалдарга өөредиглиг болурунга, ооң чижээнге төрөөн чуртунга ынак болуру, эр

кижиниң мөзү-бүдүжүн хевир-лээринге, чонунун мурнунга төлөптүг кылдыр кижизидеринге езулуг-ла төлөптүг үлегер-чижек деп санап турар бис.

Даа кожууннун 250 чыл оюнга тураскаадып, төөгүлүг бажыңга кожууннун хоочуннары чыгып, ол өг-бүлениң ажил-ижин өөренип көрүп, чылдың-на чаңчыл болган май 15 — өг-бүлө хүнүнге «Өгбелерниң өөредиин — өзүп олурар салгалдарга» деп өөредиг-биле ко-жуун, хоорай чергелиг «Өг-бүлө» байырлалдарның организастыг төвү болур дээрзинге бүзүрөп, ээлеп турар бис.

Даа кожууннун 250 чыл оюн эрттиреринге белеткел ажилдары кожуун, хоорайның удуртулганын демниг ажилдап турарындан Чадаанавыста элээн көвей ажилдар көскүзү-биле кылдынып, Чадаана стадионунун тууду доостур чедип, С.К.Шойгу аттыг улуг кудумчувусту долузу-биле асфальтылаан.

Юбилейлиг чылда Даа ко-жууннун төөгүзүн аныяк-өскенге билдингир болзун дээш, Даа ко-жууннун төөгүзүңге хамаарышкан төөгү-барымдаалыг номну Тываның төп Күрүне архивиниң ажилдакчылары-биле демнешип тургаш, ном үндүрер комиссия кежигүннери белеткээ. База бир фото-альбомну үндүреринге белеткээ.

Чөөн-Хемчик кожууннун төөгүзүңде Даа, Бээзи кожууннарының чурттакчылары чаңгыс девискээр-ге чурттап чораан. Ону чүгле фамилиялар-биле ылгап чо-раан. Төөгүнү эки билеринге бо эртип турар байырлалдар, үндүрүп турар номнар, кылып турар ажилдар, аныяк-өскенге улуг дузалыг болурунга идегеп турар бис. Кожуунувус төөгүзү — Тыва чуртувустун төөгүзү-биле сырый харылзаалыг.

Зоя БАЛЧЫЫРАК,
«Культура салгал байлаа»
төптүн директору.

«Шын» солуннун 90 чылынга утку
Бирги редактору

Бистиң ынак солунувус «Шын» эңне баштай 1925 чылдың август 31-ден эгелеп, «Эрге-шөлээлиг Танды-Тыва» деп эгелиг эрги моол дылда үнүп эгелзэн. Ооң соон-да «Тываның шыны», «Араттың шыны» деп аттар-биле эрги моол бижик-биле 1930 чылга чедир үнүп келген. Ынчангаш ол үе-ге чедир солуннун ажилын редакция коллегиязы башкарып турган. Ол редакция коллегиязының кежигүннеринге колдуунда Тыва Арат Республиканың удуртур органнарының харыскалгалыг, эртем-билиглиг даргалары башкарып, ажилдап турган.

Ол үеде редакция коллегиязының кежигүннериниң бирээзинге, үезинде эртем-сургуулдуг, Улан-Баторнун партия школазын дооскан, орус дылды эки билер Танчай Оюн турганын демдеглээри артык эвес.

1930 чылда тыва үжүк-бижикти чогааткан соонда, ол-ла чылдың июль 5-тен эгелеп «Араттың шыны» тыва бижик-биле парлап эгелзэн. Ооң соонда 1931 чылдың бир айдан эгелзеш, солун «Шын» деп адын алгаш, солунну үндүреринге солуннун эренгей-эргелекчизи азы редактору ат салып эгелзэн.

Ынчангаш «Шын» солуннун эң бир дугаар редакторунга Чөөн-Хемчик кожууннун Хөндергей сумузунун девискээри болур Са-рыг-Алаакка 1887 чылдың апрель айның чаазында яды арат Кандан-оолдун өг-бүлелинге төрттүнген Маңнай-Баир Кандан-оолович Ховалыг болган. Ону чаңгыс чер-чурттуглары семис, тырың кара эр боорга, Семис Маңнай деп-даа шолалаар турганнар.

Маңнай-Баирниң ачазы Кан-дан-оол моол бижикти эки билер болганындан бижээчи дужалдыг чораан. Авазы кончуг бай-шырак кижиниң уруу чораан. Ынчангаш олар оглун моол бижикке өөредип алыр дээш, баштай Чадаананың Алдыы хүрээзинге өөреткеш, оон 2-3 чыл эрте бээр Чадаананың Үстүү хүрээзинге база-ла ол хире үеде өөредип келгеннер.

Ол үелерде Маңнай-Баир шору эр болуп, өзе берген болгаш, моол бижикти элзэн билер кылдыр өөренип алган. Адазы оглун оон-даа эки өөренип алзын дээш, Моолдун найысылалы Улан-Баторже улаштыр өөредип чоруткан. Аныяк эр аңаа өөрөнгөш, моол бижикти улам эки сайгарып, ном-чуп, бижиринге ханы билиглерни чедип алгаш, төрөөн Тывазыңга ол үени-биле алырга, улуг эртем-

билиглиг кижиге бооп чедип келген. Оон эгелзеш-ле, Маңнай-Баир Ховалыг феодалдыг Тыва үезинде, аныянда-ла бижээчи дүжүмет дужалдыг эдилеп эгелзэн.

— Маңнай-Баир Ховалыг «Шын» солунга редакторлап турган үезинде, солунну чоннун солуну болдурар дээш улуг органи-зас-массалыг ажилды чорудуп, республиканың бүгү кожууннарыга чедип, солунну чоннун солуну болдурар дээш дыка кызып, ооң ажилының дугайында чонга улуг тайылбыр ажилын чорудуп турганын кады сургакчылап, сөөртүп чо-рааш көргөн мен — деп, Тыва Арат Республиканың Чазааның бирги чолаачыларының бирээзи Оор-жак Ламаның пенсиялай бергеш, редакцияга кээп чугаалап органын динчаан бис.

Маңнай-Баир Кандан-оолович Ховалыг алыс боду оожум аажы-чаңныг, хей чүве чугаалавас, эш-өөрүңге кончуг дузааргак, ак сеткилдиг кижиге чораанын «Шын» солуннун хоочуннары сактыр чо-раан. Ол үеде ол эртем-билиглиг кижиге болурга, ТАР-ның Чазаа аңаа кандыг-даа ажилды бээр, ол ка-жан-даа чажам дивес кижиге чораан. Ол даанган ажилын эки күүседир дээш кызымак ажилдап, «Шын» солуннун тиражын улгаттырарыңга база төлөптүг үлүг-хуузуң кириген.

Маңнай-Баир Ховалыг тыва чоннун национал оюну — хүрешке база кончуг ынак чораан. Ол кажан мөгелер содаглангаш, хүрежир дээш үнүп кээрге, ол олардан база дудак чок хүрежип чораан тыва наачыннарының бирээзи. Бир-ле Ча-даанага болган суг дагышкынының хүрежинге киришкеш, эгизин сып алгаш, хүрешпестээниниң дугайын ооң-биле кады хүрежип чораан Ооржак Лама база сактып чугаа-лаар чораан.

Тывага массалыг репрес-

сия чылдарында чүткүлдүг, чырык уг-лерге өштүг, халапты эгелзэн. «Шын» сол-дугаар редактору чор-Баир Ховалыгны ол оюп эртпээн, ТАР-ны хоойлузуң 10, 11, 12, биле контрреволюст-шпион организация-киржикчизи дээш т-бачыңнаан. Бажыңна харлыг, бир кыстыг, би-ган. 1938 чылдың 12 а-хүнүнде ТАР ИХЯ-ны коллегиязындан Маң-валыгны дээди хемче-шиидер деп шийтпирн.

Маңнай-Баир Хова-рээ-биле Тыва АССР-ни Чөвүлелиниң чанында айыыл чок чер ко-даргазының оралакчы-ковник А.Борбак-оол АССР-ниң прокурору оол олар ук херек-бил-истээш, хынааш, Тыва Дээди судунга 1963 ч-14-те кириген бижиин херекте хоойлу-дүрүмге даа кылбаанын барып Маңнай-Баир Кандан-Ховалыгның херзэн Ты-ниң Дээди судунун д-езугаар 1963 чылдың а-Маңнай-Баир Ховалыгны-зы-биле агарткан.

Шынчы, ак сеткил өөрүңге эптиг, төлөпти солуннун эң бир дугаар чораан, Тывазының төл-Маңнай-Баир Кандан-Ховалыгның чырыткылы-шак ынчаар эгиттинген солуннун коллективинде ажилдап чоруур журн-ажылчылар солуннун (дактору чораан өгбөзүңг-ланып, ооң эгелеп каан үг-уламчылап турарлар.

Чөөн-Хемчик ко-жуун-Хая сумузунун муң-чыны Артыш Алекса-Монгуштуң чылгызында-челер аъттар хөй.

Ооң шилги ады 2013 майда Чөөн-Хемчик ко-шаңналы дээш респ-чергелиг 20-ги юбилей чарыжыңа аныяк аътта-зыңга бирги черни алган чылдың республика Наа-Артыш Монгуштуң Шилги база бүзүрелди-биле ч-атка төлөптүг болган.

Муңчу малчын ам ч-болур республика Наа-база эки көргүзүлгелериг у-рар. Ол коданында чүгүр-тарын база Наадымга чар-рар дээш белеткенип турар.

«Шынның» бөгүңгү аалчызы Чөөн-Хемчик кожуун» деп үндүрүлгени, муңчу малчын ам ч.

АНЫЯК ӨГ-БҮЛЕЛЕР ШУУЛГАНЫ

агаан-Арыг хоорайга Өг-ынакшыл болгаш шын-рук хүнүндө "Аныякдан камна!" деп кыйгырыгның биле республиканың ХБАБ элиниң 70 чылынга турасан республика чергелиг өг-бүле. Езу-чаңчылдар, үе," деп аныяк өг-бүлелер аны эрткен.

уулганга ТР-ниң Хей-палатазының даргазы -оол Монгуш, Тыва Республикада Уругларның бүрүн ит төлээзи Светлана Арак-орумнуң киржикчилеринге чедирген. Аңаа аныяк өлөрдөн аңгыда, хей чыл эгин кожа чурттаан хоочун-аза киришкен.

-ниң Кадык камгалал, Күш-болгаш социал политика, стар херектериниң болгаш талазы-биле яамаларның, иң Өг-бүле болгаш уруг-еректериниң талазы-биле илелиниң болгаш өске-даа черлериниң төлээлери

өг-бүлеге амыдыралдың кадык омур-хевирин хевирлээрин, уруглар кижизидилгезинге өг-бүлениң, ада кижиниң ролун, өг-бүле үнелелдериниң, тыва езу-чаңчылдарның, арага-дары чок куда-дой дээш, өске-даа айтырыгларны сайгарып чугаалашкан.

Информация шөлчүгештеринге аныяк өг-бүлелерге ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы, республиканың аарыгларга удур кадыкшылга, Тываның СПИД-ке удур камгалал болгаш демисел төптери, республиканың наркология диспансериниң специалистери консультацияларны берген. Орус культура, Этикет болгаш практиктиг психология төптери делгелгелерни организастан.

Шагаан-Арыг хоорайның культура төвүнүн сценазынга Дарый Ильичевна Донгак биле Айдың Андреевич Натпиттин байырлыг байдалга бадыла-жылгазы болган. Олар ара-

га-дары чок, үлегер куданы эрттирип, бурунгу өгбелериниң езу-чаңчылдарын эгидерин боттарының үлегер-чижээнге көргүскөн.

Улаштыр республиканың аңгы-аңгы булуңнарындан үлегерлиг, төлөптиг хей ажит-төлдүг, өскүс уруглар азырап алган, интернационалчы, кадыкшылының байдалы-биле арга-шинээ кызыгаарлаттыган база алдын, изумруд кудазынга чедир аас-кежиктиг чурттаан өг-бүлелерге ТР-ниң ХБАБ эргелелиниң даргазы Татьяна Москаленко байыр чедирип, боодал чечектерни сөңнээн.

Аныяктар шуулганының түң-нелдери-биле ТР-ниң аныяк өг-бүлелер дүрүмүн хүлээп алган.

Дараазында республиканың ХБАБ эргелели бадыланчып турар аныяктарга ТР-ниң чаа өг-бүле туткан өг-бүлелерниң дүрүмүн таныштырар.

Бистиң корр.

УС ТЫВАЛАРЫ

Эрткен чүс чылдың алдан чылдар эгезинде ынчангы Чаа-Хөл кожуунун бир сумузу Хереме турган. Алдан ажыг чылдарда Хереме сумузу дүшкен. Аңаа чурттап чораан көзек-саттар деп төрөл бөлүк чон чамдыызы Чаа-Хөлче көжүп, а кезек чамдыызы ындында, бетинде Усче тарады күжүп бада бергеннер.

Ус, амгы үеде Усинск, Красноярск крайга хамааржып турар. Чаа-Хөлде амыдырап-чурттап чоруур Саттарның төрөл бөлүүнге Салык-Көктүн, Аралбайның, Межекейиниң, Хорбааның, Кара-оолдун, Назытының ажы-төлдери хамааржыр. Мээң авамның долу адын Түлүш Анастасия Назыты уруу дээр. Авамның «аъдыңың бажы» он чыл бурунгаар хоя берген. Авам чораан болза, бо чылын сезен харлаар турган. Ол — төөгү чугаалаарына ынак киж. Көчүгү шапкын хемниг, олбо талазында даглар бүзүлзэн черге төрүттүнген мен дээр. Хем-биле аргыжар болгаш, хе-

мелерни сугкыдыында белеткеп каан турар деп чугаалап оарын сактыр мен. Ол чоннуң сиген белеткээри база бир тускай, сноптай баглааш, белеткеп чораан. Олужур-чаңчылдар Усинск тываларының аразында кадагалаттынып арткан.

Хереме сумуздундан көжүп баткан Саттарның амгы үеде Усинскиде арткан салгалдары Колуштар, Аракчаалар, Сапык-Көктер, Баз-оолдар, Даржааларның ажы-төлдери хамааржыр. Мен бодум хостуг үемде Усинскиге чедип, төрөл бөлүүмнүн салгалдары үе-чергелерим-биле харылзажып, аралажып чоруур мен. Усинскиге бар чыдарга, ырактан-на арга-арыгның чаагай чыды думчукка кээп чытталып кээр. Чайгы үеде ынаар баарга, магалыг-ла, се-риин. Кышкы үеде хөмүр одавас болгаш хары безин маңган ак чер боор.

Елена ЧАМБАЛ.
Чаа-Хөл суур.

Чаа ном

ЭРЛЕР, БОДАНЫЫЛЫҢАРАМ

чогаалчыларның шүлүктөрүн ном-а, колдуунда кыс кижиниң чаражын йөрээп, ооң бодун чечектерге, ка-рын бышкан чодураага, чажын чой-ышке дөмөйлээн боор.

зыл хоорайда А.С.Пушкин ат-библиотеканың чурт-шинчилел зиниң номчулга залына садар аразында бот-тускайлаң та-лыг херээжен шүлүкчү Лидия гиң «Ынакшылдың ачызында» деп имун көрүп кааш, херээжен чогаал-чу бижип, кандыг чүүлдерден хей-огадыкчы хөөннер ап турар эвес ук номну садып, номчудум.

мну ажыдыптарымга, эге арыннар-гаалчының чер-чуртунга ынааның ында шүлүктөр көстүп келди. Хем» деп шүлүк:

уг-Хемим, сөңзэ ынаам
кызыгаар чок,
ндөн чарлып, ырак чурттаар
хөңнүм-даа чок...

шүлүкте чогаалчы Тывада эң улуг бодунуң хамаарылгазын, ооң хүн-скерлир кайгамык чаражын уран-илереди, аяс хүннерде көрүнчүк-рыг болуп, оожум, чылар-чыл-ас-кежиктиг кижиге дөмөйлээн.

иң үргүлчү-ле өөрүп чорбазы ыш-бүргө, хаттыг, соок хүннерде ол-огай кижиге дөмей:

мбей дээрнү кударалы
холушкан дөг,
огектөлдир, ээрлип хайнып
чыткылаар сен...

эн одуруглар-биле чуруттун-Бо шүлүкте автор бойдустуң шкуннарының кижиниң ишти-биле дөмейин, төрөлдөшкөн үп турар. Сөөлүндө хемниң күчү-те чоргааралын, салым-чолунуң-иле тудуш холбаалыын ол илерет-

вада эң бедик, мөңгүн оваадай-иенгилиг) Мөңгүн-Тайга дугайын-лүкте «көшке, хорум козураарган-ында көшкен бодал чажыртынып, аттыгын» дагда чоннуң омур-хеви-ындыг одуруглар-биле дыка чечен-ткен:

кылама ажыг сооктуң
хаарып кээрин,
чип кээр изиг хүннүн
көс дөг шонуун,

дөг, дошкун үлөрниң
үскүлөжиин
ктер өттүр дагларым-на
көрүп келген.

одуругларны номчуурга, чүс-чүс

чылдар дургузунда хат, шуурган чеже-даа хадырга, дагның мөңгө турары дег, чаа-дайын чеже-даа болурга, чон база мөңгө артып каар дээн бодал башка ки-рер.

Ук чаа ном тематика талазы-биле дыка байлак. Эң тодаргайы-биле илереттинип турар темалар: төрзөн черинге ынакшыл, чаагай тыва езу-чаңчылдар, чонунга йөрээп, бойдус, чалыы назын, найырал, мөзү-шынар, көшкүн, малчын амыдырал, эр кижээ ынакшыл дээш, оон-даа өске. Күш-ажылчы, чаагай мөзү-шынар, найырал темаларына хамаарыштыр боттук амыдыралда чурттап, ажылдап чо-руур кижилерге тураскааткан шүлүктөр бар. Чаа номнуң словарьлыг тургу-зуу байлак. Уран-чечен эпитеттер, деңнелгелер, метафоралар дээш, өске-даа литературлуг аргалар хөйү-биле ажыглаттыгын. Мөзү-шынар та-лазы-биле өөредиглиг шүлүктөр дыка хөй.

Шүлүкчү, чогаалчы кижиге үргүлчү кандыг-бир бодалга алзы берген чо-руур. Улус ону бо-ла соора биле бээр. Ону автор бо шүлүкте дыка чедимчелиг көргүскөн.

Аамаы,
томаанныы-даа
билдинмес деп,

Ажылымга
бир-ле кадай
мени шооткан.

Мелегейин
чогаалымга
бижээш, сундум.

Мээң шүлүүм
хөлчөк мактап,
холум тутту.

Хөй угаан-бодалга алзып, шүлүкчү-даа, эртемден-даа кижилер бо-ла эпчок чүүлдерге таваржы бээр. С.А.Сарыг-оолдун чогаалында тыва дыл, литератураның үндезилекчилериниң бирээзи профессор А.А. Пальмбах 28 дугаарлыг дүүрге боозунга 32 дугаарлыг дүүрге холазы садып алгаш, аңап тура-ры дыка каттырынчыг. Лидия Херлииев-нага база ындыг чүүлдер бо-ла тавар-жырын бо шүлүк херечилээр:

Үске хоорган картошканы
Былгаар туржук, сагышта чок...

Шүлүүм дооскаш, сактып келдим.
Чүү-даа чок, кара хуюк.

Уран-чечен одуруглар шүлүкчүнүн угаан-бодалына кандыг-даа үеде чедип-кээр. Дүрген бижип-албас болза, олар дораан уттундура бээр. Лидия Херли-

евна далган нугуп турган холдарын безин чүп четтикпейн, «далган чыттыг, амданныг» шүлүктөр бижип турган таварылгалары дыка хөй. Философтуг утка-лыг шүлүктөрүнүн бирээзи бо:

Үе — онаар.

Үе — хөмчээр.

Үе бергөш,

Дедир аппаар.

Чүү-даа чүвө

Үезинде.

Чүү-даа чүвө

Хөмчээлинде.

Үезинде

Төрүттүнгөш,

Үе кээрге,

«Кызыл-дустаар».

Үезинде

Чечектөлгөш,

Үезинде

Оңуп, кадар.

Ам-на херээжен чогаалчывыстың эр кижилер дугайында «Чамдык эрлер» деп шүлүүн номчукчулар-биле кады сайга-рып көрөйн. Эр чогаалчы кыстарның чаражының дугайында бижир деп үстүндө чугааладым. Хоочун херээжен шүлүкчү эрлер дугайында: «Сырбык чаштыг уруг шаанда» эр улустуң оорга-зын делгем шөлгө, шыңганнын чаанга дөмөйлөп, дайзын халдап келзе, ада-чуртун, чонун камгалаар:

Күштүг, мөгө холдарынга

Күжүр кыстар ааттынар...

тоол маадыры Каңгывай-Мерген ышкаш кыл-дыр эр кижини бодап чораан. Тоол дээр-ге тоол, боттук амыдырал дээрге боттук амыдырал. «Аксы-мурну чыдый бербес болза, кыс уругнуң томаанныы эки, отка, пашка дүже бербес болза, оол уругнуң орланы эки» деп тыва үлегер чугаада ышкаш, херээжен чогаалчывы эр кижини эрес, мөгө-шыырак, чонун камгалаар маадыр кылдыр көрүксөп чораан. Херек кырында кандыг болган:

Турза узун, тутса мөгө

Тулган эргө душпадым-даа...

Тыва тоолдун начыны дөг,

Ындыг эзир кайда чүвөл? деп херээ-жен автор бодунга айтырыгны салып ту-рар. Бо айтырыгга хары кайдал?

Чалбак-чааны базар дээштиң

Ча, согун чүктээн маадыр

Черин каггаш, эл көлбээн,

Чөже чүс чыл эртпээн дээрли.

Шынап-ла, бо одуругларда дег, езу-луг тыва, эр шынарлыг эрлер эрте-бу-рун шагда аал-өдөкче кирип орган дай-зынны базар дээш чоруткаш, олчаан келбээн ышкаш. Бир эвес амгы шагның

эр кижилери езулуг тыва амыдыралга, езу-чурумга, чаагай чаңчылдарга кижизиттинген турган чүвө болза, оларның аразындан эвээш эвес тоол маадырла-ры дег эрлер үнүп болур-ла турган боор. Ам үе өске.

Амгы Тывам эзирлери

Агыйларга дыка дөмей.

Хоран сугну суксун кылгаш,

Хорап төнөр кырында бис.

Шынап-ла, амгы үеде дыка хөй эр

кижилер амыдыралга сонугралы чок,

«ажыг суг» кедеп, садыг чанындан ыра-вас, ону ижип, бажын тендип, езулуг амыдыралды, берге айтырыгларны би-чий-даа када болза «уттуптарын» орап-дажырлар. Дыка хөй аныяк, шыырак эр кижилер арагага хораннанып өлгүлзэн болгай. Чурттап чораан эртем-билиг-лиг-даа эр кижини бир дыңнаарга, чок апарган боор. Чүгө ынчап барган деп ай-тырарга, чамдык улус чүү-даа болбаан чүвө ышкаш: «Ишкеш ынчап барган» деп харыылаар болгай. Арагалааш, өлүрү бисте анаа чүвө ышкаш. Бо дыка кор-гунчуг. Кырган өгбөлөр безин: «Бо шаг-да кижиге шынары баксыраан» деп чугаа-лап олурар. Кижиге бүрүзү амыдыралга, ажил-агыйга, эртем-билигге сундулуг бооп, «ажыг сугга» дөгбөйн азы ону өйлүг четтирип («хөйде хоран, эвээште эм» деп-даа чугаалаар ийик бис чоп), ажы-төлүвүс, төрзөн Тывавыс келир өйүн бир дугаар черге салып алгаш, шупту демниг ажылдаар, чурттаар болзувус-са, бир-ле эки чүвө черле үнөр чадавас.

Ам дээрге чүгө арагалаар эвес, бот-боттарывыс бактажыр, көөр хөөн чок чоруувус база бар болгай. Боттарывыс боданмас болзувусса, кым бистиң берге айтырыгларывысты херекке алыр деп. Ам ол-ла шүлүктүн сөөлгү одуругларын номчуптаал:

Экер эрлер ховартаандан

Куйга бажым адыңнап чор.

Чылдар өттүр муңгарааштың,

Шала сээдөң апарган мен.

Бо одуругларның хөөн каранчыг деп чүвезин көрүнөр даан. Шүлүкчү угбавыс Лидия Херлииевна эр кижилер дээш, бүгү муңгаралын, сеткил-чүрзэн чажырбаан. Эр кижиниң шынарының баксырааны кыс кижилерге база дыка багай салдарлыг. Сөөлгү чылдарда эки тыва оолдарның ховартаанындан чамдык тыва уруглар өске сөөк оолдарга барыксаар апар-ган. Черле боданмас болзувусса, хор-жок дээрзин херээжен чогаалчывыстың шүлүктери кыйгырып турар-дыр.

Борис ОНДАР.

Культура амыдыралы

ХӨГЖҮМЧҮ АДАЗЫНЫҢ САЛГАКЧЫЗЫ

Бай-Тайга кожуунун Шуй-Аксы суур Барлык Шуйнун белдирешкен черинде, арга-эзим иштинде турар. Ында республика чергелиг уругларның кадыкшылга школазы бар. Школаның делгем коридорунда өөреникчилериниң ыры-шоору чаңгыланып, өөрүшкүнүн отчугажының чалбыраажының үнү улам күштөлип, кижиниң сагыш-сеткилин ала-чайгаар өөртүп келир. Бо өөреникчилерни ырыга өөредип турар хөгжүм башкызын Марат Мартай-оол дээр.

1973 чылдың январь 14-те чыккылама кыштың соогунда, Марат башкының өөнүң ээзи Тамараның эди аарый берген. «Дүрген дуза чедирер» эмчи машиназы-биле кожууннун төвү Тээли суурнун төп эмнелгезинге эл келген. Удаваанда чаш өлеяаның чаңгыланган уян чылыг алгыкышкызы дыңналган. Божуткан эмчизи келгеш, олчазы оол болганын дыңнаткан. Адазының өөрүшкүзүн чүгө деңнээр. Огунун доюн дөргүл-төрелдери-биле байырлап эрттиргеш, ачазы Анзор деп адап алган.

Анзорнун элээди болгаш школачы чылдары ырда кирген чурумалдыг чараш оран — Шуйга эрткен. Ортумак школаны Анзор дооскаш, Кызылдың А.Б.Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезиниң баян салбырынга кирип алган. Хөгжүмчүнүн оглу салгал дамчаан салым-чаяанын сайзырадып, өөренип кирипкени ол. Студент чылдар шуужуп эрткен. Анзор Маратович баянист мергезилди чедип алгаш, Бай-Тайга кожууннун

Читкенин барымдаалааш...

Сут-Хөл кожууннун Суг-Аксы ортумак школазын 2012 чылда дооскан дугайында Чинчи Геннадьевна МОНГУШТУН адынга тывыскан дугаары 17 АБ № 0012866 аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Анзор Мартай-оол.

Николай Өлзей-оол аттыг Культура өргээзинге методистеп эгелзэн. 2001 чылдан эгелеп, уругларның Дамба Хүреш-оол аттыг уран чүүл школазында баян башкызы болуп ажилдап турар. Башкы кижиниң ажылы берге болгаш хүндүткелдиг. Анзор Маратович — бодунун мергезилинге бердинген кижиге. «Чонунга бараан болуру — чолдун экизи, оглум» — деп, хөгжүмчү ачазы чагып чораан. Башкының өөредип болгаш кижизиткен баянист өөреникчилери уран чүүл школаларының аразынга, республика чергелиг мөөрейлерге удаа-дараа шаңналдыг черлерни ап келген. Башкы кижиниң дери — ажылының түңнели болбайн канчаар. Амгы үеде Кемерованың культура университетинде бот-өөредилге-биле өөренип турар.

Анзор Маратович Мартай-оол кожуун, республика чергелиг уран чүүл көрүлделериниң

идепкейлиг киржикчизи. Хөгжүмге салым-чаяаны ачазындан, а ыраажы болганы авазындан салгап дөззэн дизе, частырыг болбас. Ооң ада-иезин эки таныыр, билер чораан мен. Анзор Маратович — 1997 чылда республика чергелиг Хову-Аксынга болган ыраажылар мөөрейиниң лауреады. 2005-2006 чылдарда «Тыва — бистиң өргээвис» деп республика фестивалының ийи дакпыр «Эң эки үдекчи-баянист» деп номинацияга төлөпиг болган. 2015 чылдың апрельде «Ужурашкан хүнүвүс» деп бодунун чогадыкчы концертин чонунга бараалгаткан. «Сыгырга» деп ырларының дискизин чырыкче үндүрген. Бай-Тайга кожууннун «Тайга сыны» сыгыт-хөөмей ансамблди тургузуп алгаш, 2014 чылда Өвүрге республика чергелиг мөөрейге Гран-при шаңналды алган. Бо бүгү чедиишкиннер Анзор Маратовичниң чогадыкчы күш-ажылының түңнели-дир.

Анзор Маратович — өгбүлениң бүзүрелдиг чөлөнгийжи, сагыш-човангыр ада. Оглу Айдың — Кызылдың Күрүне лицейиниң 7-ги классчызы. Өөнүң ишти Галина Хертековна — Тээлиниң ПУ-13-түн директору. Мергезили технология болгаш сайгарлыкчы чоруктун башкызы. Абаканың Катанов аттыг университетиниң доозукчузу. Анзор, Галина Мартай-оолдарның өгбүлезинге аас-кежикти, кан дег кадыкшылды, чогадыкчы ажил-ижинге чедиишкиннерни күзедим.

Көк-оол САЛЧАК,
башкы.
Тээли суур.

ЧАРЛАЛДАР

Кара демир, өңнүг демирлер артынчыларын хүлээп ап турар бис. аар өртөккө база «Одежда» Каа-Хем кудумчузу, 94.
Тел. 8923384-38-78.

Улуг-Хем кожууннун Хайыракан суурунун чанында кыштаг садып тур бис. 2 чуртталга бажыны, бурун кажаалар, баня, кудук бар.
Тел. 8923-388-25-10.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию муниципального района «Сут-Хольский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина Российской Федерации **Ооржак Айдын Омаковича**, вх. №458 от 26.06.2015г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:1202003:162 по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, местечко «Сай-Аразы» в северо-западном направлении от с. Ак-Даш с общей площадью 322873±4972 кв. м в аренду на 49 (сорок девять) лет под пашню из категории земель сельскохозяйственного назначения.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, с. Суг-Аксы, ул. Бурбу, д. 16, конт. телефон 83944521 146.

Главный специалист администрации Сут-Хольского кожууна по имущественным и земельным отношениям **Ч.МОНГУШ**.

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина **Саая Орлан Николаевича** о предоставлении в аренду земельного участка из земель сельскохозяйственного назначения для ведения личного подсобного хозяйства, с общей площадью 20000,00 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Хемчик, уч. №22.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республики Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 222.

В.и.о. главного специалиста отдела экономического развития и по земельно-имущественным отношениям администрации **Ондар А.М.**

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа ямаызы.
Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар **Ш.М. СУВАН**.
Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.
КИЛДИСТЕР: Нитилел-политиктиг килдиз — 2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, Тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш каттап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.
Тираж 4477. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр. счет № 30101810500000000000 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялары хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республиканың адырынга эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүт Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко) Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары, циянын туружу-биле дуушпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаан.

КАЖАНДА-ДАА УТТУНДУ

Май айда бистиң кырган-ачавыс **Менги Адамбаев** эвес үеде аар аарыгдан аарааш, чок болган. 1949 чылда Бусин-Гол деп черге бөдүүн өг-бүлөгө, он үш кижиниң бооп төрүттүнген. Ол боду узун-бедик, мөге-шыырак ажилгыр, аажы-чаңы оожум-топтуг, оюн-баштак, бдузааргак чораан. Ажилга сундулуг, сонуургалдыг сылында экспедицияга үнелиг даштар дилеп тывар берген. Кызылдың механизация мергежилин дооскаш, тажыктыг кадр бооп, чолаачылап, амыдыралының эг эгелзэн. Кады чурттаар салым-чолу болган аныяк эмчи риевна Сонам-биле душкаш, өг-бүлө тудуп, бир кысты ынак ачазы болган. Бригадирлер курузунга өөрөнгөш, база Каргы сумузунга бригадирлеп ажилдап чораан Зоя Дмитриевна Сонамның деткимчези-биле Краснояр университетин дооскаш, совхозка кол зоотехник бооп ажилдап чораан үелеринде совхозтун материал-техника сайзырадып, кризис үезинде пантокринни кургаткаш, савижилерге майгыннар, движок «Ямаха», чылыг идиктер эккеп берип турган. Кызымаккай ажылының түңнелинде сукчу бооп ажилдаан. Кызыгаарлаттыг харыс салгал «Эми» деп организацияга аңчы бооп ажилдаан. 2003 чы кожунну тургузушкаш, аграрлыг политика даргалап чордыштанылгаже үнгөш, хууда малын өстүрүп малдап чор ишти Зоя Дмитриевна бүгү назынында кожун эмнелгезин ажилдап келген. Ол — хөй шаңналдарның эдилекчизи, хоочуну. Улуг оглу Мерген көдээ ажил-агый техникумда Чечек — кожун эмнелгезинде лаборант, хеймер оглу Адамбаев шериг хүлээлгезин эрттирип чоруур. Менги Адамбаев уйнуктарның ынак кырган-ачазы.

Менги Адамбаевич ажилдап чораан үелеринде ажырыс салгалыг, даанган ажылын үезинде албан кылыр, хүндүткелдиг, хөй-ниити ажылынга идепкейлиг, таланты, хүндүткелдиг чораан. Аажы-чаңы оожум-топтуг, дыңнан бичии уругларга дыка ынак, хостуг үезинде эш-өөрүн, ап алгаш, аңаар, балыктаар, кат-мөөгү чыыр, ногаа о мал малдаарына ынак чораан. Совхоз, кожун, шаңна көдээ ажил-агыйның «Алдарлыг ажилдакчызы» деп хүн үрө-түңнелдиг ажылы дээш Улуг Хурал, Чазактын шаңна 2014 чылда «Өг-бүлө чылында» «За любовь и Верность» мурнундан медаль-биле шаңнаткан.

Бистиң кажыдалывысты үлежип дузалашкан алдын Точонунга, школа, уруглар сады, эмнелге, чагырга коллективтерлер Светлана Дмитриевна, Аяна Аян-ооловна, Ай-Аймааларга, Чечен Комбу, Даваа Юрьевичке, Наталья Мамон-даа өске төрелдерге четтиргенивисти илереттивис.

Ынак кырган-ачавыс, авазының ынак эжи, бээвис, а кылып чораан буянның үүлө-херээ, овор-хевири чүрект кажанда-даа уттунтурбас.

Керни Уран
Кунгур

Сот. телефон: 89233871043, 896

Мөчзэн кижилерге тураскаалдар

мрамор, гранит, чуруктарын сиилбиир, бижимелд чайырлаар, тураскаалдарны тургузар.
Хем ол чары, Саянский переулок, 23.
Тел: 8-913-359-9494; 8-923-380-9494.

Мөгейиг

Бистиң ававыс, кырган-ававыс, угбавыс, ду даай-ававыс **Светлана Кунгаевна САЛЧАКТЫ** сөөлгү үдешкен бүгү төрелдеривиске, ырак-чооктан кудалар эш-өөрүнге, чаңгыс классчыларына, Мөңгүн-Тайга ко өөредилге килдизиниң ажилдакчыларына, Мугур-Аксы №2 школаларының, школа-интернадының, «Сайзана чек», «Хүнчүгөш», «Хамнаарак» уруглар садтарының кол теринге, «Шуугуур» арбанының чурттакчыларына, Кызуурнун школазының коллективинге бистиң берге үеви ральдыг, материалдыг деткимчени чедиргени дээш четт висти илередип, мөгейдивис.

Ажы-төлүндөн, кады төрзэннер

Тыва Республиканың Информатизация болгаш хар ямызы хоочун журналист, Тыва Республиканың алд ажилдакчызы

Маадыр-оол Калчанович
КАЛЧАННЫҢ

мөчзэни-биле холбаштыр ооң төрелдеринге болгаш кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.